

С. В. Кульчицький

Демографічні втрати України

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ УКРАЇНИ – сукупність демографічних катастроф, які спіткали українське суспільство у першій половині 20 ст. внаслідок міждержавних і громадянських воєн, терору голодом, масових репресій і [депортацій](#). Цілісний масив укр. земель 1914 становив 739 тис. км² (пл. сучас. України – 604 тис. км²). За підрахунками *М. Шаповала* (1927) і незалеж. від них даними *В. Кабузана* (1981) на етногр. укр. землях у той час проживало 46 млн осіб, з яких 32,7 млн – українці. Таким чином, за кількістю насел. 1914 укр. землі поступалися тільки двом європ. країнам – Німеччині (68 млн осіб) і Великій Британії (47 млн осіб). Під час 1-ї світової війни та спричинених нею соц. катаклізмів 1914–20 на території України відбувалися надзвичайно різкі переміщення насел., тому не існує вірогід. даних про народжуваність, смертність, добровіл. або примус. міграцію у цей період. Точна кількість жертв [голоду 1921–23](#) також невідома. За оцінкою Наркомату здоров'я УСРР, що ґрунтувалася на даних вибірк. опитування селян. госп-в, проведеного весною 1922 кореспондент. пунктами Центр. статист. упр. УСРР лише у частині постраждалих пд. губерній, взимку 1921–22 загинуло від голоду 235 тис. осіб. Завдяки діяльності [Американської адміністрації допомоги](#) та ін. благодій. організацій, розгорнутій 1922, вдалося врятувати від голод. смерті сотні тисяч селян, зокрема восени 1922 на Пд. України допомогу одержувало бл. половини голодуючих дітей (944 тис. осіб). Шляхом поширення оцінки Наркомату здоров'я УСРР на весь масив постраждалих земель можна встановити приблизну кількість померлих від голоду – 300–350 тис. осіб. На відміну від 1-ї чв. 20 ст., демогр. картина другої чв. завдяки проведеним переписам відома у деталях. Ці переписи свідчать, що на території України (у сучас. кордонах) 1930 проживало 41 776 тис., а 1939 – 41 869 тис. жителів. Якщо врахувати втрату укр. земель (Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина та Кубань, які входили в укр. етногр. масив, з різних причин не увійшли в кордони сучас. України), чисельність мешканців 1939 на співстав. тер. буде навіть меншою, ніж 1914. Отже, природ. приріст насел. до поч. 1960-х рр. лише компенсував демогр. втрати 1914–47.

Демогр. втрати від Голодомору 1932–33 (див. [Голод, Голодомор 1932–33](#)) тривалий час були лише експерт. оцінками, які не могли спиратися на дані суворо засекреченої рад. статистики. Найбільшого поширення у публіцистиці й навіть наук. літературі про

Голодомор набули розрахунки С. Соснового, який на поч. 1930-х рр. працював в Укрплані на посаді агронома-економіста (згодом залишився в окупов. німцями Харкові, де, за деякими даними, й загинув 1942 або 1943). На основі офіц. рад. довідників під грифом «секретно» він підготував і 1942 опублікував у харків. г. «Нова Україна» статтю з розрахунками жертв Голодомору. 2 і 5 лютого 1950 її передрукувала г. «Українські вісті», що виходила у м. Новий Ульм (ФРН) – найбільшому осередку українців з категорії переміщ. осіб. Ключовими величинами в обрахунку С. Соснового стали дані перепису 1939 та поточ. облік насел. станом на 1 січня 1933. На відміну від переваж. більшості експертів, які здійснювали оцінку людських втрат, він відмовився від використання даних перепису 1926 (ймовірно вважав їх знеціненими впливом катаклізмів 1927–31 на демогр. стан суспільства). Однак поточ. облік насел. був недосконалим; крім того, С. Сосновий встановлював гіпотетич. приріст насел. між поч. 1933 і переписом 1939 за допомогою формули складних відсотків, непридатної для обрахунку демогр. величин. Опосередкованими втратами від голоду він вважав дефіцит насел. між поч. 1932 і 1939 (за його розрахунками становив 7521 тис. осіб). Опубл. 1942 розрахунки здобули визнання у повоєн. літературі укр. діаспори, їх подавали громадськості в доступ. і навіть образній формах. С. Сосновий підкреслював, що у розпал голоду, часові межі якого визначені 1-ю пол. 1933, щоденно гинуло до 25-ти тис. укр. селян, тобто 1000 щогодини, 17 – щохвилини. На міжнар. наук. конф. у зв'язку з 60-річчям Голодомору (Київ, 1993) [М. Жулинський](#) назвав цифри втрат від голоду – прями (4,8 млн осіб) і сукупні (7,5 млн осіб). Ці величини, які вже давно не пов'язували з іменем С. Соснового, використані М. Жулинським через їхню поширеність в укр. діаспорі. Услід за М. Жулинським їх стали повторювати й ін. автори, які писали в Україні про Голодомор. Із часом перша оцінка забулася, друга (7,5 млн осіб) – набула значення узагальнюючої цифри людських втрат 1932–33 (а не 1932–38, як у С. Соснового). Не менш уживаним як в літературі, так і у виступах політиків став такий порядок цифр: 25 000 жертв – щодня, 1000 – щогодини, 17 – щохвилини. С. Сосновий розрахував його для 1-ї пол. 1933 виходячи із заг. цифри визначених ним втрат за цей період – 3317 тис. осіб. Однак про прив'язку названих цифр до одного півріччя, як правило, не згадують. Цифру «17 за хвилину» часто множать на обидва роки голоду, виводячи величину сукуп. втрат. У повоєнні десятиліття з'явилося багато розрахунків втрат від Голодомору. Ймовірно найбільший перелік кількісних оцінок трагедії вміщено у підготовленому *Дж. Мейсом* звіті Комісії Конгресу США з укр. голоду. Особливу увагу серед них привертають розрахунки, наведені у замаскованому вигляді видат. рад. демографом Б. Урланісом. Їхня цінність полягає у тому, що вони базовані на засекреченій демогр. статистиці. Один із розділів монографії «Проблеми динамики населення ССРСР» (Москва, 1974) він присвятив аналізу достовірності демогр. прогнозів від дорев. періоду, вказавши на те, що зроблений 1927 розрахунок Держплану СРСР передбачав чисельність насел. країни на квітень 1933 у кількості 169 млн осіб. Б. Урланіс розкритикував цей розрахунок за необґрунтованість і навів для порівняння без будь-яких коментарів свою оцінку чисельності населення на квітень 1933 – 158 млн осіб. Це був результат його влас.

розрахунків, тоді як тогочасні статист. джерела на поч. 1933 називали ін. цифру – 165,7 млн. Квітень 1933 згаданий у книзі тому, що у вченого виникла потреба співставити прогнозовану оцінку з дійсною. Важливим було те, що названа цифра після січня 1933, яка припадала на місяці Голодомору. Розрив між офіц. даними і цифрою Б. Урланіса склав 7,7 млн. Це прихована інформація про демогр. дефіцит, зумовлений переважно наслідками голоду. Від 2-ї пол. 1970-х рр. почав друкуватися на Заході дисидент з оточення академік О. Сахарова О. Бабьонішев (відомий під псевд. С. Максудов, який взяв з метою забезпечити рідних від переслідувань з боку влади). У ст. «Дискусии на Западе о потерях населения в эпоху коллективизации», що увійшла до його кн. «Потери населения СССР» (Вермонт, 1989), здійснено аналіз монографії Б. Урланіса «История одного поколения» (Москва, 1968), присвяч. демогр. історії покоління року народж. вченого – 1906 (в ній подані показники народжуваності й смертності насел. СРСР за всі роки, крім 1931–33). Методом зворот. обрахунку С. Максудов реконструював показники «заборонених» років і виявив, що демограф, який мав доступ до відповід. архівів, оцінив втрати від голоду в СРСР у 7,5 млн осіб. Цифра майже тотожна тій, яку вчений замасковано навів у монографії, виданій 1974; вона також збігається з результатами підрахунків англо-австрал. історика і демографа С. Віткрофта, опубл. у вигляді додатків до третього тому п'ятитомника «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939» (Москва, 1999) за ред. [В. Данилова](#). Підхід С. Максудова до методики розрахунку втрат насел. завжди був незмінним: після наведеної цифри він оцінював її вірогідність залежно від якості джерел. У міру того, як джерела ставали більш якісними, розрив між макс. і мін. значеннями остаточ. цифри скорочувався. У його перших розрахунках діапазон вірогід. значень остаточ. цифри залишався надзвич. широким: мін. оцінка втрат України 1926–39 становила 2 872 тис., макс. – 6 455 тис. осіб. Такий діапазон не задовольняв публіцистів, однак ті, хто визначав величину втрат однією цифрою, не були більш точними, швидше навпаки (окрім розрахунків Б. Урланіса). Подіб. діапазон втрат обумовлений реал. станом доступ. для аналізу джерел. Усі розрахунки істориків і демографів, зроблені до розсекречення архівів 1989, залишались лише версіями – більш або менш достовірними. Поява праць С. Максудова дала можливість стверджувати, що у період колективізації прямі втрати України не могли бути меншими за 3 млн і більшими за 6,5 млн осіб. Найбільш відомим серед істориків і широких кіл читачів став «реєстр смерті», поданий [Р. Конквестом](#) у кн. «The Harvest of Sorrow» («Жнива скорботи», Лондон, 1986): УСРР – 5 млн, Пн. Кавказ – 1 млн, ін. регіони СРСР разом узяті – 1 млн осіб. Після відкриття доступу до статистики виявилось, що Р. Конквест загалом правильно визначив заг.-союзні прямі втрати від голоду, хоча помилився у співвідношенні втрат між УСРР та ін. регіонами. Оцінка заг.-союз. втрат у Р. Конквеста випадково збіглася з результатом, здобутим шляхом аналізу демогр. статистики. 1990 здійснені розрахунки втрат від голоду 1932–33 на основі раніше засекреченої статистики. Їх автори С. Кульчицький і С. Максудов порівнянням переписів 1926 і 1937 та матеріалів природ. руху насел. визначили дефіцит міжперепис. періоду в 4581 тис. осіб

(корекцію статистики природ. руху насел. за роки Голодомору здійснив С. Максудов). Результати розрахунків опублікував у лютому 1991 «УІЖ». Автори не дійшли згоди у питанні про використання даних офіц. статистики мех. руху насел., внаслідок чого оцінка кількості жертв у них виявилася різною. С. Кульчицький врахував негативне для України сальдо міграц. балансу за десятиріччя між переписами 1926 і 1937 (1343 тис. осіб), внаслідок чого прямі втрати від Голодомору визначив у 3238 тис. осіб (зокрема 144 тис. для 1932). Беручи до уваги неточність обліку мех. руху насел., він оцінив прямі втрати від голоду в Україні у діапазоні від 3-х до 3,5 млн осіб. Повні втрати, включаючи недобір народжень в голодні роки, становили за цим розрахунком 4649 тис. осіб (1932 – 443 тис., 1933, включаючи демогр. луну 1934, – 4206). Неточність статист. даних про природ. і, особливо, мех. рух насел. змусила його визначати повні втрати в інтервалі від 4,3 до 5-ти млн осіб. С. Максудов у цій статті категорично заперечив можливість врахування статистики мех. руху насел. внаслідок її недосконалості, навіть з поправками у той чи ін. бік на сотні тисяч осіб. Через це його оцінка жертв голоду співпала з оцінкою дефіциту міжперепис. періоду (4581 тис. осіб). З урахуванням зниження народжуваності під впливом голоду він оцінював втрати УСРР в діапазоні від 5,5 до 6-ти млн осіб. З ініціативи академік РАН Ю. Полякова 1995 в Центрі рос. і сх.-європ. студій Торонт. університету відбувся семінар на тему «Населення Радянського Союзу 20–30-х рр. у світлі нових документальних свідчень», в роботі якого взяли участь фахівці з 16-ти університет., академ. і галуз. установ 9-ти країн. Якщо до розсекречення статистики С. Максудов оцінював прямі втрати України 1927–38 у 4372 тис. осіб (з можливим інтервалом відхилень у 30 %), то з урахуванням нових даних за його розрахунками Україна втратила між 1926 і 1937 4286 тис. осіб (з можливим інтервалом відхилень у 10–15 %). Тепер С. Максудов вважав, що у період між переписами баланс міграції був для України позитивним і становив 200 тис. осіб. Ця цифра виведена з аналізу динаміки нац. складу насел., зареєстров. переписами 1926 і 1937. Однак Є. Андреев (РФ) вказав на обмежені можливості цього методу. За міжперепис. період відбулася природна (або силова) зміна нац. самовизначення українців у РФ, не пов'язана з фіз. зменшенням їх кількості, зокрема питома вага українців у складі насел. Кубані зменшилася з 61,5 % (1926) до 4 % (1937). Організатори перепису порахували українцями тільки тих, хто приїхав на Кубань після 1926. На семінарі у Торонто С. Пирожков оприлюднив методику обрахунку втрат, яка принципово відрізнялася від розрахунків С. Кульчицького і С. Максудова. Він зіставив реконструйов. гіпотетичну вікову структуру насел. УРСР у 1939, розрах. за даними віко-вої структури, зафіксов. переписом 1926, з реал. віковою структурою, виявленою переписом 1939. Розрахунки, опубл. у монографії С. Пирожкова «Трудовой потенциал в демографическом измерении» (К., 1992), дають підстави стверджувати, що демогр. втрати України між 1926 і 1939 становили бл. 5,8 млн осіб. Багато праць присвятив дослідженню т. зв. розриву Курмана демограф С. Віткрофт. Розривом Курмана в істор. демографії називають зафіксов. Центр. упр. нар.-госп. обліку СРСР різницю у щоріч. зростанні народонаселення у СРСР 1927–36 та даними переписів 1926 і 1937. Різниця у 8 млн осіб

названа за прізвищем заст. нач. відділу насел. та охорони здоров'я цього упр. М. Курмана, який першим зробив спробу пояснити, куди поділися мільйони рад. громадян, присутності яких не зафіксував перепис 1937. Масштаби підвищеної (поза звичайною) смертності в Україні С. Віткрофт оцінив у діапазоні 3–3,5 млн осіб за 1933. Спроби оцінити втрати насел. між переписами 1926 і 1939 продовжуються й нині. Однією з остан. публікацій є підсумкова ст. «Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років», підготовлена міжнар. колективом провід. демографів і опубл. у ж. «Демографія та соціальна економіка» (2005, № 2). Я. Валлін, Ф. Месле, С. Адамець (усі – Франція) і С. Пирожков (Україна) порівняли штучно сконструйовану ними структуру насел. на 1939-й р., в основі якої знаходилися результати перепису 1926, з реал. переписом 1939. Розрахунок показав, що за умов безкриз. розвитку насел. України становило б 35,5 млн осіб замість 30,9 млн, зафіксов. переписом 1939. Цифра втрат (4,6 млн осіб) істотно відрізняється від первин. розрахунків С. Пирожкова (5,8 млн осіб). Різниця, як зазначали автори, зумовлена тим, що раніше для оцінки рівня народжень використовували модельні криві народжуваності, а не очікувані рівні народження, максимально наближені до фактич. спостережень. Спираючись на спільні з франц. вченими розрахунки, С. Пирожков в інтерв'ю г. «Экономические известия» (2006, 24 листоп.) заявив, що прямі та опосередк. втрати від Голодомору в межах УСРР становили 4,6 млн осіб.

Поряд з терором голодом, який викликав Голодомор, в Україні розгорнувся масовий терор проти інтелігенції і компарт.-рад. апарату. Нова хвиля арештів прокотилася по СРСР у зв'язку з убивством С. Кірова у грудні 1934. Заг.-союз. характер мали терорист. акції органів держ. безпеки 1937–38, відомі на Заході під назвою «Великий терор». За даними В. Нікольського (2003), органами держ. безпеки в Україні заарешт.: 1929 – 29 916, 1930 – 33 373, 1931 – 51 880, 1932 – 74 849, 1933 – 124 463, 1934 – 30 322, 1935 – 24 934, 1936 – 15 717, 1937 – 159 573, 1938 – 106 096 осіб. Заг. число жертв чекістів за 10 р. перевищило 650 тис. осіб. Терор спрямовувався передусім проти інтелігенції, також були знищені практично всі активні учасники Визв. змагань 1917–21, більшість фахівців із дорев. дипломами про вищу освіту і багато – з рад. дипломами. Свідченнями сталін. терору передвоєн. часу є масові поховання побл. Вінниці, у Биківні (Київ), Татарці (Одеса) та ін. Після вступу рад. військ на тер. Зх. України і Зх. Білорусі проведена 4-етапна депортація всіх, хто становив потенційну небезпеку. За розрахунками польс. істориків із Зх. України та Зх. Білорусі загалом депортовано 1 млн осіб, серед яких до 60 % становили поляки, 20 % – євреї і до 20 % – українці та білоруси. Ці розрахунки зроблені на основі інформації, зібраної послом емігрант. польс. уряду С. Котом 1941. Дані рад. сторони, отримані С. Котом від заст. наркома закордон. справ А. Вишинського, істотно менші – 388 тис. осіб. Їхню невідповідність польс. експерт. оцінкам пояснюють високою смертністю серед депортов. громадян Польщі у сх. і пн. регіонах СРСР, а також репресіями органів держ. безпеки. Найбільш відомий приклад репресій – розстріл 22-х тис. польс. військовополонених 1940 побл. с. Катинь (Смолен. обл.,

РФ). Однак останні дослідж. польс. істориків свідчать, що цифра, названа А. Вишинським, близька до дійсної. За оцінкою експертів, які опрацювали архіви колиш. СРСР на замовлення Міністерства юстиції Польщі, рад. репресії 1939–41 охопили 463 тис. польс. громадян (військовополонені та інтерновані – 43 тис., заарешт. – 110 тис., депортовані – 320 тис. осіб). Отже, репресовані майже півмільйона з 13-ти млн польс. громадян, які опинилися після 1939 у межах СРСР. Напередодні 2-ї світової війни у тюрмах зх. обл. України перебували десятки тисяч заарешт. за політ. звинуваченнями, які чекали на розгляд своєї справи. За розпорядженням з Москви у перші тижні після нападу Німеччини на СРСР у Зх. Україні розстріляно від 40-а до 50-ти тис. осіб.

Через вигідне геополіт. розташування у Європі (вагомий позитив у мирні часи) у період війн тер. України роками була ареною жорстоких битв. Оцінка втрат СРСР у 2-й світ. війні кількаразово змінювалася у бік зростання (остання цифра – 26,6 млн осіб). Виділити з них втрати України можна лише приблизно, оскільки відсутній респ. розріз багатьох заг.-союз. даних. Про масштаб втрат свідчить зниження чисельності насел. України з 41 657-ми тис. осіб у червні 1941 до 27 382-х тис. на поч. 1945. Осн. частину недобору в 14 275 тис. осіб становлять безповоротні втрати. До них належать: фронт. втрати – понад 3 млн військовослужбовців рад. армії (на порядок вищі від втрат противника внаслідок винятково жорстоких методів ведення війни рад. воєначальниками); втрати рад. і антирад. партизанів у боротьбі між собою та з окупантами; цивіл. насел. під час боїв і бомбардувань, через голодне виснаження та епідем. хвороби; від акцій окупац. режиму – планомір. нищення військовополонених (1 млн 366 тис. осіб), цілковитого винищення євреїв і ромів, вибірк. винищення насел. на більшій частині тер. України, яку після перемож. війни заплановано включити до складу Німеччини. Частина людей, евакуйованих у сх. регіони СРСР (3,5 млн осіб) і вивезених у Німеччину (2,4 млн осіб), повернулася на Батьківщину. Сукупні (військ. і цивіл.) жертви війни на території України [М. Коваль](#) оцінював у 8 млн осіб (1999). До цієї ж цифри ще раніше прийшов учений з укр. діаспори [В. Косик](#) (1992–93), який користувався дещо ін. колом первин. джерел. В. Косик, порівняно з М. Ковалем, применшував кількість фронт. жертв на півмільйона, але перебільшував – теж на півмільйона – число цивіл. жертв. Отже, макс. втрати воєн. часу можна оцінити і в 9 млн осіб, проте ця цифра менш вірогідна, ніж розрахунки М. Ковалю або В. Косика. Україна, як стверджував В. Косик, посідала за втратами у 2-й світ. війні друге місце після РФ (8 млн осіб, 19,1 % всього насел.). На третьому місці – Німеччина (6,5 млн осіб, 9,1 %), далі – Польща (5 млн осіб, 19,6 %), Білорусь, Японія, Югославія, Франція, Італія, Румунія та ін. Після 2-ї світової війни УРСР, яка об'єднала у своєму складі переважну більшість укр. етногр. земель, вийшла на перше місце у Європі за тер. (не враховуючи двох євраз. країн – Росії і Туреччини), але за кількістю насел. вона поступалася вже не тільки Німеччині (тер. якої істотно зменшилася після двох світ. воєн) і Великій Британії, але й Франції та Італії.

[Голод 1946–47](#) не має офіц. статистики смертності – у пошуках порятунку люди часто покидали рідні оселі, гинули за межами УРСР і не потрапляли до реєстрів РАГСу. Характер демогр. статистики (насамперед відсутність перепису насел.) не дозволяє встановити точні втрати, спричинені цим голодом. Наслідки післявоєн. опору ОУН–УПА радянській зх. обл. були трагічними. У постанові президії ЦК КПРС «Про політичний і господарський стан західних областей Української РСР» від 26 травня 1953 зазначено, що 1944–52 різним репресіям у регіоні піддано до 500 тис. осіб, серед них заарешт. – 134 тис., убито – понад 153 тис., вислано за межі УРСР – понад 203 тис. (майже третина висланих на спецпоселення у Сибір загинула). Докорін. змін внаслідок депортації та голокосту зазнав під час 2-ї світової війни нац. склад насел. Криму (демогр. втрати враховані у наведених вище заг. підрахунках по УРСР). За всесоюз. переписом 1939 росіяни у складі насел. Криму становили 49,6 %, крим. татари – 19,4 %, українці – 13,7 %, євреї – 5,8 %, німці – 4,6 %. У серпні 1941 чекісти здійснили першу депортацію за нац. ознакою – вивезли з Криму бл. 50-ти тис. німців, які оселилися тут здебільшого у часи Катерини II. Під час окупації гітлерівці знищили 25 тис. євреїв (загинули практично всі, хто не зміг або не захотів евакуюватися). Разом із євреями знищували людей унікал. малочисел. національності – кримчаків, яких нацисти відносили до «євр. раси», оскільки вони сповідували іудаїзм. Відповідно до постанов Держ. комітету оборони від 11 травня і 2 червня 1944 за звинуваченням у посібництві нім. окупантам виселені крим. татари, болгар, греки та вірмени. Сумарна кількість висланих на спецпоселення в Узбекистан становила 228 тис. осіб.

Мільйонні втрати України в роки війни відступають на задній план перед втратами мирного часу. В СРСР масовий терор у ленін.-сталін. часи був методом держ. управління. Найбільша за екон. і люд. потенціалом серед нац. республік Україна становила для вождів держ. партії особл. небезпеку, тому й масштаби терору в ній винятково великі. Внаслідок різного роду катаклізмів, викликаних міждерж. і громадян. війнами, а також терором тоталітар. держави, спрямованим проти влас. народу, сукупні демогр. втрати 1-ї пол. 20 ст. майже зрівнялися з наявною на поч. 21 ст. чисельністю громадян України.

Рекомендована література

1. Шаповал М. Засади української визвольної програми. Прага, 1927;
2. Брук С., Кабузан В. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX ст. // Сов. этнография. 1981. № 5;
3. Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // УІЖ. 1989. № 8;
4. Вони ж. Демографічні втрати Української РСР у 40-х рр. // Там само. 1990. № 2;
5. Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К., 1990;
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Л., 1992;

7. 1993;
8. Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. К., 1993;
9. Кульчицький С. В. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні // УІЖ. 1995. № 5;
10. Поляков Ю. А. Воздействие государства на демографические процессы в СССР (1920 – 30-е годы) // Вист. 1995. № 3;
11. Андреев А. М., Дарский Л. Е., Харкова Т. Л. Демографическая история России: 1927–1957. Москва, 1998;
12. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах. К., 1999;
13. Жиромская В. Б. Демографическая история России в 1930-е годы. Взгляд в неизвестное. Москва, 2001;
14. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Істор.-статист. дослідж. Д., 2003;
15. Литвин В. Україна в Другій світовій війні 1939–1945 рр. // Актуал. проблеми вітчизн. історії ХХ ст.: Зб. пр., присвяч. пам'яті академік НАНУ Ю. Кондуфора. К., 2004;
16. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. К., 2007;
17. 2008.

Бібліографічний опис:

Демографічні втрати України / С. В. Кульчицький // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-21468>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).